

Kuklo, Cezary

"English population history from family reconstitution 1580-1837", E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield, Cambridge-New York 1997 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 91/2, 291-294

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

wany przez Feliksa Koperę (1925) Adamowi z Krakowa vel z Lublina. Późniejsze badania Michała Walickiego (1936) i Bolesława Przybyszewskiego (1963) wykluczyły tę atrybucję i wskazały na zupełnie inne autorstwo. Natomiast z Adamem z Lublina wiąże się inne dzieła malarskie: tryptyk w kościele parafialnym w Więclawicach, niezachowane obrazy dla kościoła w Książu Wielkim⁴.

Książka Władysława Frocha jest skróconą wersją jego rozprawy doktorskiej. Ten skrót w niczym jej chyba nie zaszkodził, gdyż w zwięzłej formie przedstawia ona wszystkie ważne problemy z dziejów Szkoły Lubelskiej w okresie staropolskim.

Niestety, książka Frocha nie jest wolna od licznych błędów drukarskich. *Ceterum censeo...*

Andrzej Wyrobisz
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historii Sztuki

E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen, R. S. Schofield, *English population history from family reconstitution 1580–1837*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 1997, s. 657.

W lawinie publikacji światowych z badań demograficzno–historycznych w ostatnich latach najnowsza książka pióra czwórki historyków angielskich, członków Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, budzi ogromne zainteresowanie czytelników z paru względów. Po pierwsze, jej autorzy na czele z Edwardem A. Wrigleyem należą do ścisłej czołówki badaczy o wysokim autorytecie naukowym w świecie. To oni wraz z Peterem Laslettem przed trzydziestu pięciu laty założyli wspomnianą już Cambridge Group, która od tej pory wytyczała kierunki wielu nowych badań historycznych (np. seksualizmu, dzietności pozamałżeńskiej, starości, nie mówiąc już o sztandarowej problematyce zespołu — gospodarstwie domowym), nie tylko w Anglii, ale i na świecie¹. Po drugie, rzadko się zdarza, aby aż siedemnaście lat przyszło czekać na zapowiadaną książkę. Bowiem pierwszy tom wyników szeroko zakrojonych badań nad rozwojem dawnej populacji angielskiej autorstwa Wrigleya i Rogera S. Schofielda ukazał się w 1981 r.² Tamta praca przyniosła jej autorom międzynarodowe uznanie i liczne recenzje, w których na ogół zgodnie podkreślano, że z powodzeniem odkrywa i wyjaśnia ona mechanizmy zmian demograficznych na Wyspach Brytyjskich w ciągu aż czterech stuleci. Dodajmy, że swoje ówczesne rozważania oparli oni na rejestrach metrykalnych, tj. ponad 3,7 mln aktów ślubów, chrztów i pogrzebów z 404 parafii opracowanych — dzięki szerokiej pomocy historyków lokalnych — metodą agregatywną (zbiorczą).

We wspomnianym studium z 1981 r. zabrakło jednakże, z wielu względów m.in. organizacyjnych (porządkowanie ogromnych rozmiarów podstawowej bazy źródłowej), technicznych (dążenie do całkowitej komputeryzacji pracy badawczej), zrekonstruowanych losów najmniejszej, a zarazem podstawowej komórki demograficznej

⁴ M. Walicki, *Malarsztwo polskie. Gotyk. Renesans. Wczesny manieryzm*, Warszawa 1961, s. 314–316 (nr. 86–89, 91–93), tamże szczegółowa bibliografia.

¹ Pierwszą publikacją Cambridge Group był wzorowany na analogicznych wydawnictwach francuskich podręcznik angielskiej demografii historycznej autorstwa L. Henry'ego i poprzedzony jego przedmową, por. D. E. C. Eversley, P. Laslett, E. A. Wrigley, *An introduction to English historical demography from the 16th to the 19th century*, London 1966. Zarówno ten tom, jak i następujących ponad 30 monografii wydanych w ramach serii „Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time” zyskały na ogół szerokie uznanie światowej krytyki.

² E. A. Wrigley, R. S. Schofield, *The population history of England 1541–1871: a reconstruction*, London 1981; szerzej o tej pracy zob. C. Kukło, *Problematyka badawcza europejskiej demografii historycznej w dziesięcioleciu 1975–1985*, „Przeszłość Demograficzna Polski” t. XVIII, 1990, s. 99 n.

i społecznej — rodziny angielskiej. W dwa lata później na łamach „Population Studies” ci sami historycy przedstawili pierwsze, jeszcze wstępne podsumowanie wyników badań nominatywnych³.

Dlatego też w omawianej książce analiza dawnych struktur rodzinnych, ich przeobrażeń i motywacji trendów rozwojowych, a zwłaszcza prokreacji i umieralności zostały świadomie wydobyte na plan pierwszy. Dodajmy, że w odróżnieniu od francuskiej rejestracji metrykalnej, w której początki dokładniejszej ewidencji przypadają na połowę XVII w., angielskie metryki — prowadzone znacznie wcześniej — pozwoliły autorom badać trendy rozwojowe społeczeństwa przez śledzenie losów tysięcy składających się na nie rodzin, niekiedy nawet już od końca XVI w.

W odróżnieniu od wielu dotychczasowych prac demograficzno-historycznych, obejmujących na ogół losy zbiorowości pojedynczych parafii wiejskich lub miejskich, a w najlepszym razie kilku, recenzowane studium przynosi wyniki rekonstrukcji rodzin aż z 26 parafii (pierwotnie planowano 34) rozsianych po całej Anglii i co najważniejsze, kontrastujących pod względem społeczno-gospodarczym⁴. Posiłkując się informacjami o zawodach mężczyzn zaczerpniętych ze spisu 1831 r., podzielono je na cztery grupy w zależności od przeważającego charakteru zajęć ludności: wiejską (10 parafii, w których 60% odtworzonych rodzin utrzymywało się z rolnictwa), robotniczą (3 parafie), oraz rzemieślniczo-handlową (4 parafie). Ostatnią, czwartą grupę stanowiły rodziny zrekonstruowane w 9 parafiach z mniej jednoznaczną strukturą zatrudnienia ich mieszkańców u progu lat trzydziestych XIX w.

Książka składa się z trzech dużych części (I — Źródła i metody pracy; II — Analizy wydarzeń demograficznych; III — Technika projekcji wstecznej) i tworzy ją dziewięć rozdziałów szczegółowych. Korzystanie z pracy tonącej miejscami w wielu bardzo szczegółowych rozważaniach znakomicie ułatwia imponująca, a przy tym dobrze czytelna oprawa statystyczna: 123 tablice, 73 wykresy oraz indeks rzeczowy.

Odkładając nieco na bok rozważania autorów dotyczące niekompletności rejestracji metrykalnej oraz związanych z tym trudności identyfikacyjnych, które są bliskie dotychczasowym doświadczeniom polskim, proponujemy spojrzeć przede wszystkim na obraz demograficzny rodziny angielskiej w dobie późnofeudalnej i wczesno-industrialnej, jaki wylania się z prezentowanego dzieła. Uderza systematyczny spadek przeciętnego wieku zawierania małżeństw przez Anglików w latach 1610–1837. Początkowo mężczyźni żenili się w wieku niewiele przekraczającym 27 lat, u schyłku XVIII w. mieli mniej niż 26 lat, a w latach trzydziestych XIX w. nawet mniej niż 25 lat. Ich partnerki do połowy XVIII w. wychodziły za mąż mając na ogół ok. 25 lat, następnie 24 lata, a w XIX w. miały niewiele więcej niż 23 lata. Spadek ów był większy wśród robotników manufaktur oraz rzemieślników i handlarzy detalicznych niż wśród wieśniaków.

O wiele większe różnice między małżonkami występowały w kolejnych związkach. Kawalerowie liczący przeciętnie ok. 28–30 lat żenili się z wdowami z reguły starszymi od nich o dziesięć lat (w XVIII w. o pięć lat). Partnerkami wdowców (na ogół czterdziestoletnich), były zazwyczaj stare panny w wieku 28–30 lat. Co więcej, swoje następne rodziny zakładali oni zdecydowanie szybciej od wdów (po upływie dwóch lat do połowy XVIII w., i tylko rok później w latach następnych). Angielskie wdowy ponownie wychodziły za mąż do końca XVII w. po upływie ok. 3–3,5 lat, w XVIII w. — prawie 4 lat, a w pierwszej połowie XIX w. — aż 4,5 lat.

Jak wynika z dokumentacji przedstawionej w rozdziale 6, poziom umieralności niemowląt pozostawał w całym badanym okresie wysoki. W końcu XVI w. na 1000 żywych urodzeń noworodków legalnych umierało prawie 171, a w latach 1675–1749 nawet 191, co wskazywałoby na bezradność ówczesnego położnictwa. Dopiero w latach następnych jej poziom zaczął szybko opadać i w początkach XIX w. zmniejszył się do 136–144‰ (s. 219).

Zaprezentowane analizy śmiertelności wydobyły na światło dzienne cezurę połowy XVIII stulecia. Po 1750 r. obniżyła się również wyraźnie umieralność okołoporodowa kobiet⁵ (dodajmy, że przed 1650 r. czterokrotnie częściej dotyczyło to kobiet wydających na świat urodzenia wielorakie niż pojedyncze; po 1750 r. już tylko dwukrotnie), a także umieralność niemowląt w ciągu pierwszego tygodnia i miesiąca życia oraz endogeniczna (s. 236–237). Pomimo systematycznych postępów medycyny w ciągu badanych 250 lat poziom umieralności dzieci

³ E. A. Wrigley, R. S. Schofield, *English population history from reconstitution: summary results 1600–1799*, „Population Studies” t. XXXVII, 1983, nr 1, s. 157–184.

⁴ Ludność wspomnianych 26 parafii stanowiła w 1801 r. 0,66% ogółu. Najmniejsza parafia — Bridford liczyła w tym czasie 444 mieszkańców, największa — Birstall — prawie 15 tys.; większość liczyła przeciętnie 1–2 tys. osób.

⁵ Najwyższe ryzyko dotyczyło kobiet najstarszych, w przedziale wiekowym 45–49 lat (25,4 na 1000), tj. blisko dwukrotnie więcej niż w poprzedzającym przedziale (40–44) — 13,6.

(0–15 lat) pozostawał wysoki. Jeszcze w początkach XIX w. z 1000 żywych noworodków śmierć zabierała ponad jedną czwartą, tj. 263–287. Zarazem wspomniane analizy przekonują dowodnie, że stratyfikacja społeczna umieralności była silnie zróżnicowana. Jej poziom bez względu na wiek dzieci był zawsze najwyższy wśród handlarzy i rzemieślników, a najniższy wśród chłopów. Podobnie jak i w całej Europie śmierć zbierała największe żniwo w grupie najmłodszych dzieci od stycznia do kwietnia, zaś wśród ludności starszej (40–74 lat) od grudnia aż do czerwca.

Blisko jedną trzecią objętości książki zajmuje niezwykle cenne dla historyka omówienie aspektów demograficznych podstawowej funkcji biologicznej komórki rodzinnej — płodności (s. 354–511). Autorzy ukazują ponadto wiele nowych możliwości analitycznych tkwiących w samej metodzie rekonstrukcji rodzin przy zastosowaniu kolejnych technik obserwacji. Warto przy tej okazji zauważyć, że nasza wiedza o rozmiarach płodności małżeńskiej i jej uwarunkowaniach na ziemiach polskich w okresie preindustrialnym, pomimo ogólnego postępu badawczego w tej dziedzinie, pozostaje nadal na etapie wstępnego rozpoznania i powoduje utrzymywanie się dystansu do czołówki światowej⁶.

Wielostronne omówienie zjawiska płodności wymagałoby odrębnego obszernego ustosunkowania się, zwłaszcza że wśród historyków nie ustają dyskusje i spory wokół problemu płodności naturalnej i regulowanej w społeczeństwie przed- i przemysłowym⁷. Stąd trochę dziwi poświęcenie w obszernym tekście zaledwie czterech stron zjawisku płodności naturalnej (s. 457–461). Warto bowiem pamiętać, że jeden z autorów recenzowanej książki, E. A. Wrigley, w połowie lat sześćdziesiątych odkrył model ograniczania urodzeń w Colyton⁸, który wiele lat później doczekał się nowej oceny i interpretacji autorstwa R. B. Morrow⁹. Tymczasem najnowsze rozważania czwórki autorów w rozdziale 7 zdają się wskazywać na o wiele większą wstrzeźliwość w jednoznacznej ocenie postaw prokreacyjnych dawnej populacji angielskiej.

Od czasów publikacji książki Wrigleya i Schofielda przeważał pogląd, że szybki wzrost ludności angielskiej w XVIII w. był przede wszystkim rezultatem wzrostu rodności, w wyniku wyraźnego zwiększenia częstości małżeństw i obniżania wieku ich zawierania. Tymczasem zakończone badania nad płodnością w 26 parafiach angielskich dowodzą, że ów wzrost płodności nie dotyczył tylko tej grupy małżeństw, albowiem autorzy zaobserwowali jej wzrost także wśród kobiet starszych, które wcześniej wyszły za mąż. Dodajmy, że w swoich analizach autorzy posługują się często pojęciem *fecundity* jako zdolności indywidualnej lub pary małżeńskiej do rozmnażania się (trudnej do ustalenia w badaniach retrospektywnych) oraz *fertility* na oznaczenie faktycznej płodności. Obserwując postawy prokreacyjne par małżeńskich powstałych w latach 1650–1749, zauważyli zatrzymywanie płodności po przekroczeniu 35 roku życia u kobiet, które wcześniej wychodziły za mąż, co tłumaczą ekonomicznymi kalkulacjami takich decyzji (s. 393–394). Podobnego zjawiska nie odnotowano już wśród rodzin powstałych po 1750 r. Z drugiej strony autorzy nie do końca przekonująco wyjaśniają przyczyny wzrostu płodności wśród małżeństw zawartych przez Anglików w młodym wieku, zaobserwowanego od połowy XVIII w. Ich subtelne rozważania zdają się zatem wskazywać na bardzo skromne praktyki limitowania urodzeń przed połową XVIII stulecia. Co więcej, systematyczne odwlekanie urodzeń kolejnych dzieci widoczne poprzez wydłużanie się przerw międzyporodowych przed 1750 r., które według definicji Louisa Henry'ego można by uznać za przejawy regulowania płodności, historycy angielscy sytuują w obszarze płodności naturalnej. Z kolei obserwacje wskaźników z modelu Coale'a-Trussela (M — poziomu płodności naturalnej, jaki byłby w populacji w przypadku braku kontroli urodzeń, oraz m — wskaźnika ograniczania urodzeń, s. 458), a także innych, pomimo nie zawsze łatwej ich interpretacji, zdają się wskazywać, że w ówczesnych rodzinach angielskich normą była bardziej płodność naturalna niż regulowana. Choć autorzy nie odrzucają całkowicie możliwości występowania w skromnych rozmiarach tej ostatniej.

Nie sposób w krótkim omówieniu zaprezentować bogactwa tematycznego i metodycznego rozprawy czwórki znakomitych autorów. Nie poruszamy tu wielu zagadnień szczegółowych z zakresu problematyki

⁶ Problematyka płodności w dobie staropolskiej doczekała się jak dotąd zaledwie dwóch większych nowocześnie zrealizowanych studiów: E. Piaseckiego, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, Warszawa–Wrocław 1990 i C. Kukli, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.

⁷ Cf. opinie J.–P. Bardet i E. Van de Welle zawarte w *Histoire des populations de l'Europe*, pod red. J. Dupâquier i J.–P. Bardet, t. I–II, Paris 1997–1998.

⁸ E. A. Wrigley, *Family limitation in pre-industrial England*, „Economic History Review” t. XIX, 1966, s. 82–109.

⁹ R. B. Morrow, *Family limitation in pre-industrial England: a reappraisal*, „Economic History Review” t. XXXI, 1978, s. 419–428.

umieralności (zgonów dorosłych, przeciętnego trwania życia mężczyzn i kobiet), czy płodności (poczęć przedślubnych, rozmiarów zjawiska dzieci nieślubnych, odstępów proto- i intergenetycznych itd.), które zajmują znaczną część recenzowanej pracy. Ta interesująco napisana książka, łącząca biegłość warsztatową z wysoką kulturą ogólnohistoryczną jej autorów, jest bardzo dobrym i nowoczesnym wprowadzeniem do problematyki struktur rodzinnych mieszkańców Wysp Brytyjskich. Jej wartość wynika nie tylko z zawartego w niej bogatego materiału, ale i z inspiracji, poprzez wysunięcie stosowania nowych metod i technik badawczych, jak np. projekcji wstecznej, do dalszego rozwoju badań społecznych.

Miejmy nadzieję, że w ślad za nią pojawią się wkrótce podobne, a przy tym równie imponujące książki przybliżające rodzinną statystykę demograficzno-histeryczną miast, miasteczek i wsi innych obszarów Europy, w tym także — co podkreślamy z naciskiem — Środkowo-Wschodniej.

Cezary Kukło
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Stanisław Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1996 (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, pod red. S. Litaka, t. I), s. 640; Witold Kółbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1998 (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, pod red. S. Litaka, t. II) s. 457.

Dla badań nad strukturami Kościołów i wyznań w okresie I Rzeczypospolitej wydatnie użyteczna jawi się seria „Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku” wydawana staraniem założonego i kierowanego przez prof. Jerzego Kłoczowskiego Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie¹.

Składają się na nią cztery tomy poświęcone kolejno strukturze Kościoła łacińskiego, Kościołów wschodnich oraz pozostałych mniejszości i wyznań występujących w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. opracowane pod redakcją Stanisława Litaka. W zamierzeniu wydawcy końcowym rezultatem całego wydawnictwa ma być mapa wyznaniowa Rzeczypospolitej, obrazująca stan przed I rozbiorem, która byłaby zarazem punktem wyjścia do badań szczegółowych nad stosunkami narodowościowymi na jej terenie. Dotychczas ukazały się dwa pierwsze tomy, autorstwa Stanisława Litaka i Wiesława Kółbuka. Tom trzeci, poświęcony Kościołom protestanckim, Karaïmom, wyznającym islam Tatarom oraz wyznawcom mozaizmu — Żydom będzie już pracą zbiorową, natomiast mapa wyznaniowa — i w pewnym sensie zarazem narodowościowa — Rzeczypospolitej, opatrzona indeksem i stosownym komentarzem ma stanowić dopełnienie trzech powyższych tomów. Każdy

¹ Wydawnictwo powyższe nawiązuje do zainicjowanych wcześniej przez Jerzego Kłoczowskiego badań prowadzonych w ramach Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL (J. Kłoczowski, *Prace nad „Atlasem historycznym Kościoła w Polsce”*, „Roczniki Humanistyczne” t. VI, 1957, z. 5, s. 259–274; i d e m, *Rozwój i problematyka badań nad geografją historyczną Kościoła katolickiego*, ibidem, t. XI, 1962, z. 2, s. 7–93; L. Bieńkowski, W. Müller, *Diecezje katolickie łacińskie i unickie w Polsce około 1772 r.*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II: *Mapy — wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970; J. Kłoczowski, *Dalszy etap prac nad „Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce”*, „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” t. XXIV, 1975, s. 191–217; i d e m, *Geografia historyczna chrześcijaństwa*, [w:] *Encyklopedia Katolicka* t. V, Lublin 1989, kol. 981–982), jak również do późniejszych wydawnictw i prac Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (i d e m, *Przedmowa*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej* cz. 1, „Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” t. VII, Lublin 1993, s. 5–6).